

Robert Offner

A XVI. századi erdélyi szász orvosok nyelve és Paulus Kyr egészségtankönyve (Brassó 1551)

A GYÓGYÍTÁS NYELVE A KORA ÚJKORI ERDÉLYBEN

„Minden mesterség és tudomány előbb-utóbb kialakítja a maga szaknyelvét. A tudományos szaknyelv azonban egy fontos jellemzőben különbözik a mesterség nyelvtől, mégpedig abban, hogy rendezett és osztályozott, hiszen a tudományt a mesterségtől valószínűleg csupán nyelvének (és fogalmainak) rendezettsége és szabályozottsága különbözteti meg” – írja Magyar László András (2009: 73). A gyógyító mesterségük, illetve a betegségek gyógyításához, a szenvedés csökkentéséhez értők nyelve – a sámánoktól vagy kuruzslóktól a borbélysebészek, bábasszonyok és patikusok át, egészen korunk szakorvosaiig – mindenekelőtt az általuk kiszolgált közösség nyelve. Ez akkor is érvényes, ha a gyógyító tevékenységét különböző nyelvű, esetleg különféle vallási, illetve felekezeti és társadalmi rendű csoporthoz tartozó betegek vették igénybe. Ilyen multikulturális régiókban, – és erre világszerte mindmáig számtalan példát találunk – természetes az is, hogy a gyógyítással foglalkozók nem (feltétlenül) anyanyelvükön sajtátították el (pl. latin, német, magyar, román) és művelték gyógyító szakmájukat. A környezetükben létező más emberi közösségek nyelvén is képesek és képesek voltak tudásukat alkalmazni; jól érthető tanáccsal, utasítással, recepttel, gyógyfüvekkel, műtéttel stb. gyógyították a betegeiket, vagy enyhítették a betegek és a sérültek szenvedését.

Erdély történetének utolsó félévezredét szem előtt tartva nyilvánvaló, hogy soknyelvű és sokkultúrájú földrajzi területről volt és van szó. Az ott élő népek népesedési és politikai megnyilvánulása külön fejezet, jóllehet igen érdekes, de nem tárgya ennek a cikknek. Becslések szerint Erdélyben, mint a középkori Magyar Királyság tartományában (*provincia*), a XVI. század elejére a lakosságnak mintegy fele lehetett magyar anyanyelvű (magyarok és székelyek), 25%-át a románok és a 20%-át a németek, azaz szászok tették ki (Köpeczi 1990: 269). Rajtuk kívül már akkoriban nyelvi kisebbségként jelen voltak és egymás mellett éltek cigányok, örmények, zsidók és szláv népcsoportok (bolgárok, szerbek, rutének). A XVI–XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban például olasz és lengyel származású előkelőségek kis közösségei is sajátos nyelvi és műveltségi világot képeztek (Offner 2000: 176–215;

Bartók 1987: 135–158), akárcsak a különböző szerzetesrendek (jezsuiták, ferencesek, domonkosok stb.) kis, de soknyelvű közösségei, hogy csupán néhány példát adjunk Erdély sokszínű nyelvi világára.

Ennek megfelelően a gyógyítás Erdélyben is – a beteg nyelvehez alkalmazkodva – nem ritkán tolmács révén, az állam nyelven folyt, nemcsak az orvosi írásbeliség megjelenéséig, hanem egészen napjainkig. Ezt a megállapítást a szerző saját tapasztalata támasztja alá, aki erdélyi születésű általános orvosként egy évig moldvai román–ukrán, majd Kis-Küküllő menti szász–román–magyar–cigány községben fejtett ki orvosi tevékenységet.

ERDÉLYI SZÁRMAZÁSÚ ORVOSOK A XVI. SZÁZADBAN

A lakosság és a hadi erők betegellátását a középkorban és az újkor kezdetén is a XVI. századtól nemcsak vidéken, hanem a városokban is túlnyomórészt nem orvosok, illetve nem egyetemet végzettek, hanem a hagyományos népi és kolostori gyógyítók nagyszámú, de az utókor számára név szerint ismeretlen nemzedékei látták el. Mindenekelőtt a néhai szerzetes orvosok, majd később a világi borbélysebészek, felcserek, fürdősök, érvágók, kővágók, kuruzslók, bábaasszonyok, füves-, illetve javasasszonyok, patikusok kezelték közösségeik betegeit, sőt némelyik lelkes nemesasszony is gyógyított. Tudnivaló, hogy Erdélyben a XIV. és XV. századból összesen csupán 7 olyan egyetemet járt személy neve ismert, akik orvostant (is) hallgattak. Mindnyájan erdélyi szászok voltak, de csak Jacobus Schaffindról feltételezhető, hogy hazatérte után Nagyszébenben orvosi tevékenységet folytatott (Tonk 1979: 243).

A XVI. században számuk ugyan megháromszorozódott, de az eddig ismert 20 erdélyi születésű orvos is vajmi kevés volt, nemcsak Európa déli és nyugati vidékeihez hasonlítva, hanem a honi társadalom korabeli szükségleteit is tekintetbe véve. Itt mindenekelőtt a városok orvosi igényére gondolunk, hiszen vidéken a népi gyógyászat és a már említett különféle gyógyítók álltak a lakosság rendelkezésére. Ahhoz, hogy e kor orvosainak a nyelvről képet alkothassunk, legelőször azt

szükséges tisztáznunk, hogy kik is voltak ők, és mit tudunk róluk. Meg kell említenünk még azt a 12 külföldi orvost is, akikről ismert, hogy a XVI. században rövidebb-hosszabb ideig Erdélyben tevékenykedtek, tehát az akkoriban éppen kibontakozó „orvosi társadalom” részét képviselték.

Az európai egyetemi orvostudomány történetéről gazdag szakirodalom áll számos nyelven az e téma iránt érdeklődők rendelkezésére, ezért erre itt nem térünk ki. A XIII. századtól egyre több *studium generale*, illetve *universitas* létesült, kezdetben az Alpoktól délre (Bologna, Vicenza, Pádua, Róma, Nápoly, Salerno stb.), majd Nyugat-Európában (Párizs, Toulouse, Oxford, Salamanca stb.) és a XIV. században Közép-Európa nagyobb városaiban (Prága, Krakkó, Bécs, Buda, Heidelberg, Köln, Erfurt stb.). A dél-keleti Bizánci Birodalomban is léteztek egyetemi jellegű akadémiák (Konstantinápoly), de ezek a nyugati latin kereszténység orvostudományának szempontjából kevésbé voltak jelentősek. A Magyar Királyság korai egyetemei főként a közeli külföldi egyetemek vonzáskörébe kerültek, hiszen a budai és pécsi egyetemek csak rövid ideig működtek, és hatásukról csupán kevés ismeretünk van.

Az orvostudományra vonatkozó vizsgálataim során kiderült, hogy az erdélyi diákok 1520-ig Bécs (1580), Krakkó (860), valamint Prága (22), Pádua (38), Bologna (37), Köln (13), Ferrara (11) egyetemeit látogatták. Magyarországon – Mohácsot követően – az ország három részre tagolódása és főleg a reformáció idején megváltozott a *peregrination academica*, azaz a külföldi egyetemjárás iránya is. Így az erdélyiekről tudjuk, hogy 1521 és 1700 között főleg Wittenberg (1152), Leiden (268), Bécs (240), Franeker (217), Frankfurt/Oder (191), Königsberg (175), Thorn (137), Utrecht (114), Heidelberg (112), Straßburg (110) egyetemeit és akadémiáit látogatták a legtöbben (Offner 2013). Ezek, akár az erdélyi diákok nagy többsége, lutheránus, illetve kálvinista felekezetű főiskolák voltak.

Ha azt vizsgáljuk, hogy melyik erdélyi városokból, mezővárosokból, községekből származtak a diákok, akkor kiderül, hogy túlnyomó többségben az erdélyi szászok közösségei küldték a legtöbb diákot a fent említett korokban külföldi egyetemekre. Az 1292 (az első ismert erdélyi diák külföldön, Párizsban) és 1520 között név szerint ismert 2496 egyetemi hallgató közül 285 Nagyszébenből, 267 Brassóból, 122 Kolozsvárról származott (Tonk i. m. 348–380). A kora újkorban is hasonló volt a helyzet: 1521 és 1700 között a 2854 ismert, egyetemre beiratkozott erdélyi közül 357 Brassóból, 255 Nagyszébenből, 122 Besztercéről, 107 Kolozsvárról, 85 Segesvárról és 84

Medgyesről indult külföldi egyetemekre (Szabó–Tonk 1992). A fent említett 20 erdélyi születésű diák közül, akik a XVI. század folyamán Európa egyetemén orvostudományt (is) tanultak, 6 volt magyar¹ és 14 erdélyi szász. Az utóbbiakat szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy némelyikről a beiratkozáson kívül kevés adat ismert.² Természetesen a legismertebbek azok, akiket az utókor irodalmi tevékenységük révén tart számon, például: Paulus Kyr (Brassó), Martin Brenner (Beszterce), Ladislaus Stuff (Kelnek), Thomas Jordanus (Kolozsvár) és Johannes Hertelius (Kolozsvár).

Bécsi és páduai egyetemi tanulmányai után *Ladislaus Stuff* (de Kellinck) (?–1570) nem tért vissza szülőföldjére, hanem a bécsi Egyetem Orvosi Fakultásán oktatott (1558-ban dékán, 1565-ben rektor), és gyakorolta orvosi szakmáját, németül, feltehetően bécsi nyelvjárásában, de oktatói és szakirodalmi munkássága nyilván latin nyelven folyt (Offner 2015).³

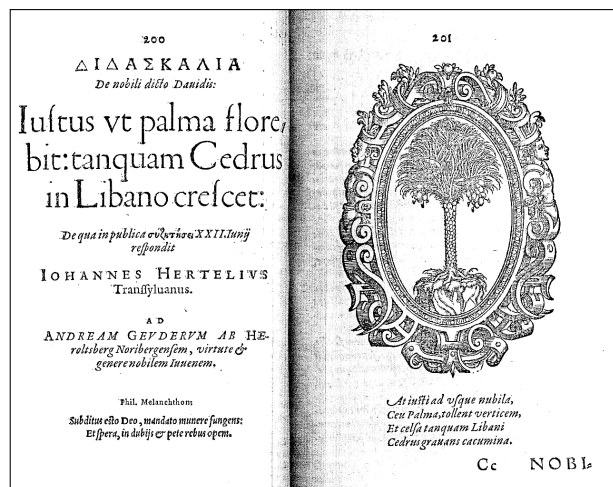
A kolozsvári születésű *Thomas Jordanus* (1539–1585) hosszú egyetemi zárandoklása után szintén Bécsben kezdte el pályafutását az Orvosi Fakultáson, majd brünni székhellyel Morvaország tartományi főorvosi tisztségét nyerte el, és ott élt élete végéig. Tudomásunk szerint felesége szintén erdélyi szász volt, tehát a családban e nyelvjárás használatát feltételezhetjük, de jelentős tudományos közleményei, járványtani és balneológiai jellegű munkái (pl. *Historia Bohemica*, Bazel, 1575) latinul és fordításban, cseh nyelven jelentek meg nyomtatásban (Hermann 2000; Rittmann 1869; Magyar 2003, 2005).

A három hazatért erdélyi szász orvos közül a besztercei *Martin Brenner* (ca. 1520–1553) bázeli, bécsi és bolognai egyetemi tanulmányai után Nagyszében városi tisztiorvosa (*physicus*) volt. Kultúrtörténeti szempontból említésre méltó, hogy 1543-ban Bazelben kiadta Antonio Bonfini: *Rerum Ungaricarum Decades* első három részét, valamint *Itáliai útleírása* (1552) is ismert (Köszeghy 2003).

A másik erdélyi szász orvos *Johannes Hertel*, illetve *Hertelius* (1565–1612), a kolozsvári hitújító teológus Franciscus Hertel, azaz Dávid Ferenc unitárius püspök kisebbik fia volt. Egy teológiai témájú latin nyelvű nyomtatott értekezése ismert, amelyet a bázeli egyetemen jelentetett meg 1587-ben. Két évvel később, Páduában orvostudományt tanult, és ott szerezte meg 1591-ben bölcsészeti és orvosdoktori fokozatát; néhány évet még növénytanással is foglalkozott, majd Báthory Zsigmond fejedelem orvosa lett, és végül szülővárosában gyakorolta hivatását. Tudunk

1. Gyulai Pál (ca.1550–1592), Kovacsóczy Farkas (1540–1592), Hunyadi Ferenc (1555–1600), Bánffihunyad, Nagy Marcellus (?–1602), Sövényfalva, Kolozsvári András (?–1613), Kolozsvár, Torday Márton (?). Az első három orvos ismert az orvos- és művelődéstörténelemben.
2. Franciscus Basilius (1520–1571), Kolozsvár, Andreas Marcus (?–1567), Beszterce, Fabian Lernescher (?) Beszterce, Paul Kertzius (1541–1600), Brassó, Bernhard Jacobinus (1530–1602), Kolozsvár, Georg Schirmer (?–1594) Nagyszében, David Hertel (1560–1582), Kolozsvár, Marcus Hirscher (1563–1593, Brassó, Andreas Marci (1576–1627), Beszterce.
3. Ladislaus Stuff egyik írása a *Coronam cum quispiam purgare voluerit etc.*, egy másik pedig a *Dispensatorium* (gyógyszerkönyv) amely nem jelent meg nyomtatásban.

egy kéziratos pótlásáról Antonio Magini 1596-os Claudius Ptolomäus *Geographia*-kiadásában (Offner 2010), valamint a híres orvos botanikus Carolus Clusiushoz írt latin leveléről, de egyéb nyomtatott munkája nem ismert (Offner 2009).

Paulus Kyr (kb. 1506–1588) brassói születésű orvos, Bécsben és Páduában tanult, majd 1534-ben Ferrarában szerzett orvosdoktori címet. Kyrtól csupán egy nyomtatott művet ismerünk, de ez különös jelentőségű írás, ugyanis ez az eddig ismert első, kimondottan iskolai oktatás céljára készített egészségtankönyv Európában, ezért ezt a 2010-ben több nyelven kiadott művet ebben a tanulmányban röviden bemutatom (Offner 2000).

IDEGEN ORVOSOK ERDÉLYBEN A XVI. SZÁZADBAN

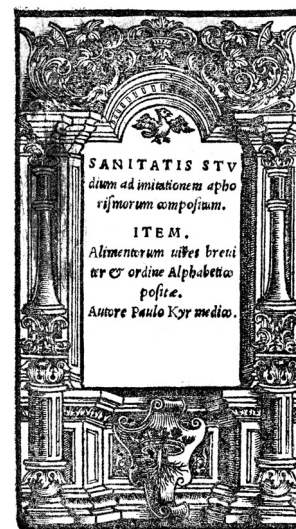
Brassó és Nagyszében városi orvosai (*Stadtphysicus*) között jó néhány Erdélyen kívülről származó orvost is találunk, mint például a Styer nevű osztrák kisvárosból származó *Johannes Saltzmannt* (*Salius*), akiről ismert, hogy 1510 körül Nagyszébenben tevékenykedett (Offner 2011). A szigorú karantén elrendelésével megvédte a lakosságot a „fekete halál” pusztításától. Saját tapasztalatait is tartalmazó pestis-tanulmányát Bécsben latinul és később németül is kiadta (Saltzman 1510).

A felső-magyarországi Lőcséről származott *Sebastian Pauschner* (149?–1534) szepesi szász orvosdoktor, aki 1530 körül Brassóban és Nagyszébenben is városi orvos volt (Révész 1910). Utóbbi helyen adta ki 1530-ban Lukas Trappoldner nyomdájában a pestisről szóló könyvecskéjét *Eine kleine Unterrichtung: Wie Mann sich halten Soll, In der Zeidt, der ungütigen Pestilentz. Doctoris Sebastiani Pawschnery* (RMNY 10, RMK II. 48). Ez számít a Kárpát-medencében az első nyomtatott orvosi könyvnek, amelyből sajnos csupán egy későbbi, betűhűnek tartott, kéziratos másolat maradt ránk. Ennek az értékes kis munkának az alapos tartalmi és nyelvi vizsgálata mindmáig várat magára. Főleg azt lenne érdekes kideríteni, hogy melyik német nyelvjárás(ok) és forrásmunkák ismerhetők fel ebben az elveszett nyomtatványban.

Hubert Ildikó közölte 1983-ban, hogy Hyeronimus Brunsfels *Herbarium vivae eicones* (1531) című munkájának két kötetében, a Debreceni Református Kollégium könyvtárában meglévő példányaiban Johannes Lebelius erdélyi szász humanista (Beszterce) (Stoica 1997) és Sebastian Pauschner bejegyzéseit azonosította. Ez azért érdekes, mert Pauschner ezekben 44, illetve 27 növény magyar nevét jegyezte föl (Hubert 1983, 2009). Ebből arra is lehet következtetni, hogy az orvosi gyakorlata során nem csupán a német nyelvet, pontosabban a szepesi és esetleg az erdélyi szász nyelvjárásokat használta, hanem a gyógynövények magyar nevei is érdekelték, mert ezeket is nyilván ismernie kellett a mindennapi gyógyító gyakorlatban vagy a gyógynövények beszerzése céljából. A legtöbb külföldi származású orvosról kevés a pontos adatunk, ezért nem sorolom fel őket, hiszen nyelvük és nyelvhasználatuk szempontjából nincs jelentőségük (Offner 2013).

AZ ELSŐ NYOMTATOTT ORVOSI SZÖVEG ÉS ORVOSI KÖNYVEK ERDÉLYBEN

Nem csupán orvosok neveihez fűződnek az első orvosi jellegű szöveget tartalmazó, Erdélyben készült nyomtatványok. Erre két példát említenék meg. Köztudottan Lukas Trappolder nagyszébeni városi tisztviselő volt Erdély első nyomdája (1525), amely csupán néhány évig működött (Rother 2002). A másodikat *Johannes Honterus* (1498–1549) brassói városi tanácsos, későbbi reformátor és evangélikus (lutheránus) városi lelkész, jelentős humanista író és könyvkiadó alapította 1539 előtt. A Bécsi Egyetemen képzett magiszter kétségtelenül a legismertebb erdélyi szász személyiség, akiről igen gazdag irodalom áll rendelkezésre, ezért itt csak arra hívom fel a figyelmet, hogy Honterustól származik a legrégebbi orvosi tartalmú szöveg, amely Erdélyben nyomtatásban megjelent. Ez nem más, mint a *Rudimenta Cosmographica* című iskolai enciklopédia két alfejezete, amelyekről szót kell ejtenünk, ugyanis ez nem kellőképpen számon tartott kultúrtörténeti tény. Ugyancsak az ő nyomdájából származik az orvosi szempontból jóval jelentősebb könyv a városi orvosnak, Paulus Kyrnek a tollából: *Sanitatis studium ad imitationem Aphorismorum compositum. – Item, alimentorum vires breviter et ordine alphabetico positae* című 80 oldalas tankönyvecske (2010).

Itt csak megemlítem, hogy az első nyomtatott magyar orvosi szöveg is erdélyi szerzőtől való, és Sylvester János Új Testamentumának jegyzetanyagában jelent meg 1541-ben Sárváron. A gyulafehérvári fejedelmi udvar orvosai, elsősorban

Hunyadi Ferenc és orvosköre jelentős latin nyelvű, de csak kis részben orvosi vonatkozású hagyatékát Tóth István jóvoltából ismerjük, Lencsés György nagy orvosi monográfiája, az *Egész orvosságról való könyv*, azaz *Ars medica* (kb. 1577) (Szabó T. 2010) pedig vélhetőleg a XVI. századi erdélyi irodalom másik fontos műve, Melius Juhász Péter debreceni református püspök által összeállított *Herbárium, az fáknak füveknek nevükről, természetükről és hasznairól* című munka is nagy jelentőséggel bír (Borsa 1996). A Herbáriumot Kolozsváron nyomtatták ki 1578-ban, az ugyancsak ismert erdélyi szász nyomdász, humanista és protestáns prédikátor *Kaspar Helth* (kb. 1510–1574), magyar nevén Heltai Gáspár nyomdájában. Nyilván ennek a műnek is nagy orvosi és orvostörténeti jelentősége van. Heltai szász anyanyelve ellenére – vélhetően magyar felesége hatására is – a magyar nyelvű kultúra, népművelés egyik legnagyobb hatású kezdeményezője és támogatója, neves írója, az erdélyi irodalomtörténet jelentős személyisége. Ő maga is írt egy kis munkát magyarul: *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus* (1552), amely ugyan nem kimondottan orvosi, de egészségügyi nevelő jellegű írás (RMNY 98, RMK I. 29).

JOHANNES HONTERUS VILÁGLEÍRÁSA ÉS ANNAK ORVOSI VONATKOZÁSAI

Monok István szerint Honterus „már olyan egyéniség, akinek határozott kiadói stratégiájáról beszélhetünk. A brassói nyomdát 1539-ben alapította, haláláig 36 kiadvány került ki innen. Ezek arculata kifewjezetten a reformáció eszméinek terjesztése, de ő sem adott ki a német nyelvtérletről olcsóbban importálhatót. Számos ókori görög és latin szerző szövegét adta ki a helyi humanista iskola számára, amely iskola a könyvtárának gyarapítására is gondot viselt” (Monok 2013:

153). Kiadványainak zömét egészen újszerű tankönyvsorozat teszi ki, amely a hét szabad művészet, tehát a *trivium* és a *quadrivium*, illetve az akkori skolasztikus tananyag egészét magában foglalta (Baldzuhn 2009). Mindmáig Európa-szerte szinte ismeretlen, illetve alig számon tartott Honterusnak azon érdeme és tanítói teljesítménye, hogy elsőként valósított meg tankönyvrendszert, amely talán a matematika kivételével a korabeli iskolai igényeket nemcsak kielégítette, hanem azokat humanista alapokra helyezvén húsznál több nyomtatott tankönyvvel gazdagította (Seidner 2005).

A legismertebb – mert legelterjedtebb – tankönyvei közül a *Rudimenta Cosmographica* 1542-es (immár harmadik és bővített) változata (RMNY 50, RMK II. 28). Ennek a *Világleírásnak* az utóélete tekintélyes korabeli elismertséget bizonyít, ugyanis eddig 95 teljes vagy részleges utónyomásáról van tudomásunk egészen 1695-ig, amelyek az öreg földrész nagy hagyományú nyomdászközpontjaiban (Zürich, Párizs, Bazel, Köln, Amsterdam, Prága, Lipcse stb.) láttak napvilágot.⁴ Ez a mű nem kevesebb, mint az első természettudományos iskolai enciklopédia, amely világszerte elsőként tartalmaz földrajzi atlaszt (*atlas minor*), a szerző saját kezűleg metszett 16 remek térképével, a gimnazista diákok használatára. Ehhez hasonlítható tankönyvsorozattal – de jóval kisebb terjedelemben – legfőljebb Elzász fővárosában, Straßburgban találkozunk: Johannes Sturm és utódja, Theophilus Golius esetében.⁵ Annál is meglepőbb, hogy az iskolatörténet még manapság is a modern természettudományos oktatás kezdeteit Jan Amos Comenius könyveire vezeti vissza, aki 100 évvel Honterus után tevékenykedett, többek között az akkor még Erdélyhez tartozott sárospataki Református Kollégiumban. Annak ellenére, hogy Comeniusnak kétség kívül nagy érdemei voltak, az a gyanúm, hogy Honterus mint tankönyvkészítő humanista pedagógus, valamint az 1542-es *Világleírása* az egyetemes tudomány és oktatás történetében szinte ismeretlen, azaz *terra incognita* (Leonhardt 1997). Mindmáig hiányzik ennek a tevékenységének és tankönyveinek az alapos összehasonlító vizsgálata és azoknak a megérdemelt, szakszerű újraértékelése az európai oktatástörténet szempontjából.

Honterus a *Világleírás* első prózai változatát 1530-ban adta ki Krakóban, Matthias Scharffenbergnél, amelynek a megírására minden valószínűség szerint személyes kapcsolatai, illetve a kor ismert humanistái – mint a neves bajor udvari történész és kartográfus Johannes Aventinus (Turmair) Regensburgban, valamint az ingolstadti egyetem matematikusa, csillagásza és híres térképésze, Peter Apianus

4. A mű faksimile-újranyomatása, német, román és magyar fordításával, valamint német bevezető tanulmányokkal ez idő szerint szerkesztés alatt van; Johannes Honterus: *Die ganze Welt in einer Nusschale ein ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzter und kommentierter Nachdruck der Weltbeschreibung Rudimenta Cosmographica* (Corona 1542) (nem végleges munkacím), herausgegeben von Robert Offner – Harald Roth – Ulrich A. Wien – Thomas Sindilariu, Schiller Verlag Hermannstadt, Bonn 2015.
5. Johannes Sturm (1507–1589) a strasbourggi Hohe Schule avagy *gymnasium illustre* rektora, iskolakoncepciója példaképe volt sok más protestáns főiskolának, mint például az altdorfi akadémiának. Számos pedagógiai írást, tankönyvet és tantervet hagyott hátra. Utódja, Theophilus Golius (1528–1600) is több fontos gimnáziumi tankönyvet állított elő.

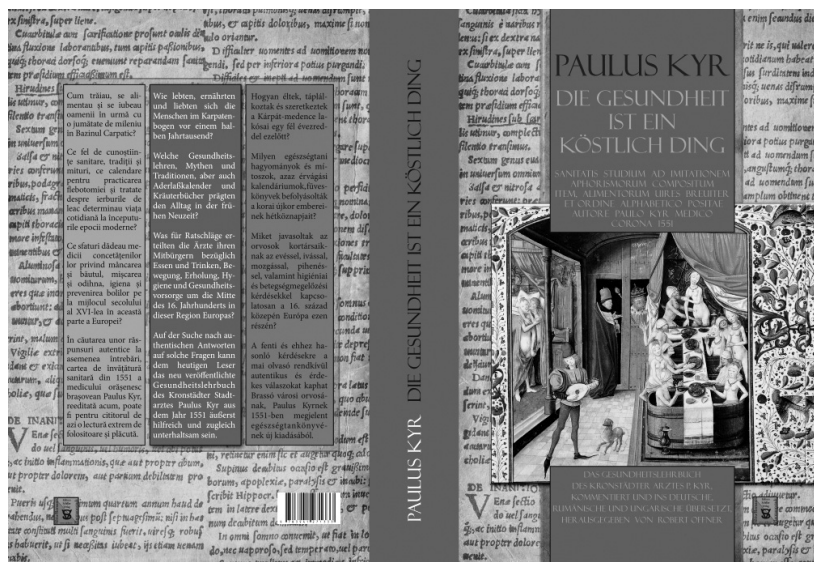
(Bienewitz) – ihlették, avagy serkentették. Mindketten, akár maga Honterus, a bécsi humanista körhöz tartoztak, amelyet a század elején Conrad Celtis hozott létre a császárvárosban.

A brassói magiszter *Világleírása* a harmadik (brassói) kiadásában négy könyvben, illetve fejezetben hexameterbe foglalva tartalmazza a környező természetről a szerző által lényegesnek tekintett és leszűrt ismereteket. A versformát mindenekelőtt a könnyebb megtanulás céljából választhatta (Török 2015). A zömében csillagászati és földrajzi alapismeretek mellett a negyedik könyv vegyes tartalmú, és jöllehet nem taglalt alfejezetekre, mégis 15 tárgykör különíthető el benne. Ebből az első *Humani corporis membra* (az emberi test részei) és az utolsó *Morbi* (kórok) orvostörténeti jelentőségre tartanak igényt, ugyanis ezek azt a célt szolgálták, hogy a diákoknak az emberi test részeinek és felépítésének rövid összefoglalásával alapvető anatómiai ismereteket közvetítsenek. Ugyanez érvényes az utolsó fejezetre is, amelynek célja abban állhatott, hogy a tanult fiatalok a számos betegség nevei közül a szerző által kiválasztottakat (128) ismerjék és helyesen használják. Általános műveltségi szintű anatómiai és orvosi alapszókincs oktatása volt a célja, erre korábról nincs példánk. Megemlítendő az is, hogy a többi 13 rész állatok, növények, élelmek és italok, rangok, tisztségek, szakmák és foglalkozások, öltözékek, sőt rokoni kapcsolatok és járművek neveinek szótárszerű gyűjteményét tartalmazza (Offner 2015).

PAULUS KYR EGÉSZSÉGTANKÖNYVE – A KEVÉSSÉ ISMERT ELŐFUTÁR Honterus az általa teljességében újraservezett városi plébániai iskolából jellegzetes nyugati formájú akadémiai gimnáziumot hozott létre, amely Erdély vezető iskolájává vált, és mint ilyen példaképe volt a nagyszabedű, beszercei, kolozsvári és a későbbi protestáns iskolák számára. Tankönyvei Erdély-szerte elterjedtek, sőt némelyik, főleg a *Világleírása*, amint már említettük, Európa számos országában

ismertté és kedvelt didaktikai eszközzé vált. Korszerű volt a természettudományi alapismereteket tartalmazó negyedik fejezete, amelyben az anatómia és a betegségek megnevezései is megtalálhatók. Feltételezzük, hogy ez nem lehetett kielégítően részletes sem a tanítók, sem a diákok számára. Ez lehetett az oka annak, hogy nem egészen 10 évvel később Honterus nyomdájában, annak egykori munkatársa és utódja, Valentin Wagner ismert humanista vezetése alatt a tankönyvsorozat igazi egészségtankönyvvé bővült ki. Ennek megírását Paulus Kyr brassói orvos vállalta magára, és vitte végbe ezt a feladatot a korát messze megelőzően magas szinten.

Ez nem is nagyon meglepő, ha azt tudjuk, hogy Paulus Kyr Bécs és Pádua egyetemén tanult orvostudományt, majd 1534-ben Ferrarában szerezte meg az orvostudományi címét (Offner 2010). Ez az egyetem akkoriban az ún. filologizáló orvostudomány egyik legjelentősebb központja volt, ahol bizánci közvetítéssel egyre több antik szerző műve vált ismertté. A tanárok, mint Guarino, Savonarola, Benzi, Lorenzano, Gaza, Menardo, Brassavola, Fallopius és Leoniceno, a reneszánsz tudományosság neves képviselői, akiknek céljai közé tartozott az antik örökség feltárása, de lelkes hívei voltak annak, hogy az arab hatásoktól megtisztítsák (Münster 1968). A ferrarai egyetem hatása Kyrnél is joggal feltételezhető, hiszen ő is reneszánsz humanista szellemben ollózta össze a munkáját. Művének célja nem az eredetiségében állt, ő a hazai gimnáziumi tanárok és a diákság kezébe kívánt jól érthető és hasznos tanácsokkal teli útmutatót helyezni. Manapság ezt a műfajt *life style guide*-nek neveznék (Magyar 2010). Ezeknek korunkban is jelentős a becsük, és elképesztően nagy a piaci sikerük. Milliós számra jelennek meg nyomtatásban vagy a világhálón a helyes táplálkozás változatai, diéták, fogyó- és „salaktalanító” kúrák, élelempótló szerek, csodaitalok helyes használatáról szóló tanácsok, tanfolyamok, *weight watcher* programok, vegánus és vegetáriánus táplálkozási nézetek és útmutatók (Szabolcs 2010).

A *Sanitatis studium* (RMNY 89, RMK II. 49) szerzője közvetlen stílusban köszönti „Brassó tanuló ifjúságát”, és lelkesült humanistához illő felhívással és a reformációra jellemző újszerű érvekkel ajánlja fiatal olvasóinak egészségtankönyvét: „A régiek is, midőn sorrendet állítottak föl javaink közt, nem ok nélkül sorolták a legfőbbek közé az egészséget [...]. Mit ér ugyanis, ha az ember gazdag, hírneves, nemes, ékesen szóló és szépséges, ha testének épsége oda van? Ezért hagyta meg nekünk Isten, hogy óvjuk életünket és egészségünket [...] Ne a gyönyörre, hanem a haszonra törekedjünk tehát, máskülönben a testünk kórságokba és bűnbe süllyed, szervezetünk pedig nem működik megfelelően” (Kyr 2010: 268–269).

Kyr, a brassói városi orvos, kora művelt személyisége, de mindenekelőtt gyakorló orvos volt. Más írásáról nincs tudomásunk. Ő tehát nem tudományos művet szándékozott írni, hanem az oktatási gyakorlat használatára, mindenekelőtt a tanárok és diákok számára kézikönyvet akart készíteni.⁶ Ebben pedig remekül összefoglalta korának az egészséges életmóddal, táplálkozással kapcsolatos ismereteit. Írása Hippokratész *Aforizmái* mintájára készült, de bőven merített Galénosz, Avicenna és más orvosi szerzők tanításaiból is. A középkori salernói iskola *regimen* hagyománya, a keresztény *ars vivendi* irodalom is, éppúgy mint a Kyr-korabeli nagy sikerű füveskönyvek (pl. Dioszkuridész, Fuchs, Lonicerus, Matthiolus stb.) tudásanyaga beleolvadt a kis tankönyvébe. A szerző a korabeli orvostudomány, főleg a humorálpatólógia (nedvkórta) alapjain oktatja a lényegesebb tudnivalókat a levegőről, az ételekről, italokról, a mozgásról és pihenésről, alvásról és ébrenlétről, az ürülésről és a telítődésről, beleértve a hashajtástól az érvágásig sokféle gyógymódot, de nem feledkezik meg a lelki hatásokról sem, amelyek szintén az egészség meghatározó tényezői közé tartoznak (Magyar 2012). Meglepően sokat tud a táplálkozás rejtélyeiről, például a makk, hajdina, köleskása, naspolya, mézbor, mézsőr szerepéről és értékeiről, amelyeket mi ma jóformán nem is ismerünk. Kyr megemlíti az afrodiszákumokat (verébagy, csicscriborsó, marcipán stb.), sőt a nemi életet sem rejti szőnyeg alá, annak hasznát és kockázatait is tárgyalja, a „mérsékelt művelésére” vonatkozóan tanácsokat ad a fiatal olvasóknak, jövődöbéli értelmiségieknek, papoknak, tanároknak, jogászoknak, orvosoknak, hivatalnokoknak. Ez ma is igen korszerűnek, sőt úttörő jellegűnek tűnik, és a szerző reneszánsz életszemléletét bizonyítja.

Az egészségtan oktatása a XVI. század derekán nem lehetett brassói különlegesség, hiszen ehhez hasonló példát nyújt Rotheburg ob der Tauber német birodalmi város evangélikus gimnáziuma is, ahol *Wilhelm Mögling* városi orvos, később tübingeni orvosprofesszor, 1559-ben és hivatali utódja, *Georg Hamberger* 1564-ben Hippokratész aforizmusairól nyilván-

nos előadásokat (*lectiones publicae*) tartottak (Keil 1995; Freyer 1997; Freyer–Keil 1997; Bauer 1979; Schnurrer 1986). Feltehetően ehhez hasonló jelenségek akkoriban máshol is előfordultak, jöllehet erre vonatkozóan sajnos kevés adat áll rendelkezésünkre. Az viszont, hogy egészségügyi és táplálkozási lexikont készítettek iskolai használatra, egyedülálló Európa művelődéstörténetében. Ennek ellenére e könyvecske szinte ismeretlen maradt az utókor számára, hiszen – néhány kivételtől eltekintve – szakmai körökben sem ismerték fel, hogy teljesen újszerű és egyedülálló irodalmi teljesítménnyel állunk szemben, jöllehet csupán egy kiadást ért meg, feltételezhetően éppen újszerűsége miatt. Nem terjedt el Európa más vidékein, nem nyomtatták ki máshol, következésképpen – ellentétben Honterus *Világéírásával* – kimaradt a kontinens szellemi forgalmából. Éppen ezért marad bizonytalan az a kérdés is, hogy milyen lehetett Kyr egészségtankönyvének a korabeli fogadtatása, illetve használták-e azt egyáltalán a brassói humanista gimnáziumban, amely mindmáig Honterus nevét viseli? A szerzőről Bod Péter azt állítja, hogy filozófiát oktatott volna ott (Bod 1766), de erre nincsenek bizonyítékaink, ugyanis neve a város által fizetett tanárok között nem szerepel. Az is ismeretlen, hogy a könyvét más erdélyi vagy Kárpát-medencei iskolában használták volna. Az azonban tény, hogy a kézikönyv, talán éppen korát megelőző újszerűsége miatt, csupán egy kiadást ért meg.⁷

Végül Kyr nyelvéről is szót kell ejtenünk. Tartalma mellett éppen a nyelve az, amely a kis művet szoros kapcsolatba hozza a korabeli olasz reneszánsz művészeti orvostudománnyal. A szerzőnek, Ferrara szelleme buzgó hívének, akinek a salernói, toledói hagyományokon nyugvó középkori latin orvosi nyelv már nem volt kielégítő, hiszen elferdítettnek, meghamisítottnak érezhette, és ezért javításra, korszerűsítésre vállalkozott. A koraiújkor humanizmus „*ad fontes*” (vissza a forrásokhoz) elvét követően igyekezett a korabeli orvos is csak olyan kifejezéseket használni, amelyek Cato, Varro, Plinius, Celsus és más antik szerzők latinitását bizonyítják. Ez a nyelvtisztító irányzat, amely az arabizmusokat mellőzni, sőt kiiktatni kívánta, és a más, nem „igazi” régi latin vagy görög hagyományra visszavezethető szókinccset reformálta, oda vezetett Kyrnél és kortársainál, hogy furcsa és némileg zavaró kétnyelvűség jelent meg az orvosi latin nyelvben (Offner 2010).

Amint Konrad Gohl megállapítja, egyes orvosi fogalmak Kyrnél is – ögörög szavakkal tűzdelt latin nyelvben – több változatban fordulnak elő, így nem csoda, hogy némely szerv neve több formában jelenik meg: *epar/iecur* (máj), *colera/fel/bilis* (epe), *splen/lien* (lép), *sanguis/haema* (vér), hogy csupán néhány példát említsünk. Értelmes és esztétikailag kielégítő szó, mint például az *egestio* helyett az *excrementum*ot vagy

6. Mint orvos igen keresett volt, ezért nem csoda, hogy Arnold Huttman orvostörténész Kyrnek 29 utazásáról talált adatokat. Sok esetben hívták őt jó módú uraságokhoz, bojárokhoz, Szapolyai János királyhoz, valamint Statileus János gyulafehérvári püspökhöz is (1542-ben), lásd: Huttman 2000: 169.

7. Megjegyzendő, hogy a Borsa Gedeon, akár a marosvásárhelyi orvostörténész Spielmann József is Kyr munkáját „orvosi tanácsadóként” tartja számon, de tankönyvjellegét és prioritását nem méltatja (Spielmann 1976: 46 és Borsa 1996: 53).

*alvi dejecti*ót használja, a *digestio* helyett a *concoctust*. Több más példát is lehetne még felsorolni. Valószínűleg akkoriban modernként hatottak és növelték az olvasás élvezetét az ilyen nyelvi újítások, de a mai orvostörténész munkáját nem kevésbé nehezíti meg az olyan fogalmazás mint: *obstructio iecoris lienisque*, ugyanis ez nem mást jelent mint: *oppilatio epatis et splenis*, amely a középkori latin írásokban számos helyen megtalálható. Néhány új kifejezés többértelmű, így a *pituitosus* például, a *flegmaticus* helyett nemcsak ezt, hanem más jelentését is megtartja. Kyr odáig megy, hogy a *ventosa* szót (köpölyözés) „barbárnak” érzi, és helyette a bizarr *cucurbitula* kifejezést használja (Offner 2010). Kyr „frissített” stílusa a korabeli Brassóban kétségkívül a legvonzóbb humanista latint jelentette, amely Kyr könyvét számunkra nemcsak érdekesebbé, hanem tanulságossá is teszi. Az ő kis munkája ugyanis talán a legkiválóbb példa a reneszánsz humanizmus filológiai orvostudományának erdélyi fogadtatására és annak nyelvi sajátosságára.

AZ ERDÉLYI SZÁSZ NYELV ÉS ÖSSZEFOGLALÁS A XVI. századi Erdélyben az orvosok száma még igen csekély volt, és a név szerint ismert 20 erdélyi születésű orvostanhallgatóból 6 volt magyar és 14 erdélyi szász. Utóbbiak közül csak 9 személyről ismert, hogy hazájukba visszatérve valóban orvosi gyakorlatot folytattak. Megállapítható tehát, hogy nyelvük, azaz anyanyelvük az erdélyi szász nyelv volt, amely a német nyelvcsalád egyik régi nyelvjárása (*Reliktmundart*). Ez viszont tulajdonképpen több, egymástól is elkülönülő nyelvváltozat összessége, amelyek között ugyanúgy eltérések vannak a szókincsben, hangtanban (jésítés), ragozásban, akár csak a szász és a német irodalmi, valamint az alnémet nyelv között. Az alnémet nyelv, pontosabban a alsórajnai középfrank (moseli frank) nyelvjárások közül a ripuáris (*Ripuarisch*) és a luxemburgi nyelvjárás áll hozzá a legközelebbi rokonságban, ami a XII. században Erdélybe települő első *hospesek* származási területeire utal (Wittstock 1997). A szász megnevezés ellenére az erdélyi szászok nyelve nem rokon a szászországi nyelvel. A kezdeti, feltételezeten alsórajnai, moselfrank többségű telepésekhez a későbbi korokban még sokféle más „német ajkú” betelepülő is társult, és elvegyült az erdélyi szászokkal. Flamandok, vallonok, alemanok, elzásziak, bajorok, szepesiek, majd a Habsburg Birodalom számos vidékéről érkezett „oszt-rákok” és más, kis részben nem csak német nyelvű személyek is beleolvadtak ebbe az ősi hangzású, de mindmáig élő európai német nyelvbe. A Romániából az utóbbi 50 évben nagy többségében Németországba és Ausztriába, de az USA-ba és Kanadába is kitelepült erdélyi szászok (kb. 250 000 lélekszámú népközösség) körében ma nyitott kérdés az, hogy a zömében német, illetve angol nyelvű új hazában az erdélyi szászok és főleg a beolvadt utódjaik ismerik-e és használják-e még az erdélyi szász nyelvjárást, vagy az egy-két nemzedék múlva megszűnik? Romániában ma már legfeljebb 10 000–15 000 erdélyi szász, illetve e népcsoporthoz tartozó vegyes származású személy él, számuk egyre fogy. A szászok írásbelisége mindig a német irodalmi nyelvvél azonosult; mindmáig ezt tanították a német tannyelvű iskolákban is. Németül jelentek meg a folyóiratok, újságok és az irodalmi termékek zöme is.

Természetesen a környezetükben élő magyarság, székelyek és románok nyelve is hatással volt a nyelvükre, és az egyes vidékek nyelvjárásában, szókincsében több-kevesebb járványszó (pl. a magyar gatyá *Gatjenként*, a román *castraveți* [uborka] *Krotzewätzként*) fordul elő, hogy erre csupán két kis példát vegyünk a Kis-Küküllő menti szász község, Zsidve (Seiden, Jidvei) szókincséből. Ugyanez érvényes volt több évszázadon át az oszt-rákok állami nyelvi és kiejtési hatására (*Paradeiser, Topfen, Weichsel, Stanitzel* stb.) is, amely mindmáig érezhető jellegzetessége a szász nyelvnek.

Erdélyben, a XVI. században a szász orvosok voltak túlnyomó többségben, ennek megfelelően az ő nyelvük volt az orvosi gyakorlatuk nyelve. Ehhez társult az „irodalmi német” és főleg a latin, mint a közös nyelv, főleg a magasabb fokú oktatásban részesültek esetében, és a tudományok nyelveiben. A XVI. századi erdélyi szász orvosokról feltételezhető, hogy volt magyar nyelvismeretük, sőt egyikük-másikuk talán románul is tudhatott, de bizonyítékaink minderre nincsenek. A szász értelmiség írásai a korabeli hagyományoknak megfelelően sokáig latin nyelvűek voltak. Erre a két legkorábbi példát mutattuk be röviden: Johannes Honterus *Rudimenta cosmographica* (1542) című iskolai enciklopédiája két alfejezetét és Paulus Kyr brassói orvos *Sanitatis studium* (1551) című egészségtan-könyvét, mint a kora újkorban rohamosan kitáguló világ első hírmondóinak (Waczulik 1984) mintaképszerű remek példáit, amelyek nemcsak a Kárpát-medencében, hanem egész Európában kultúrtörténeti jelentőségű szellemi értéket képviselnek.

IRODALOM

- Baldzuhn, Michael 2009. *Schulbücher im Trivium des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Bd. 2, Berlin.
- Bauer, Walter 1979. *Die Reichsstadt Rothenburg und ihre Schule*. Rothenburg ob der Tauber.
- Bartók István 1987. A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifj. Báthory Zsigmond. In: Várkonyi Ágnes: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest, 135–158.
- Bod Péter 1766. *Magyar Athenas etc.* Nagyszében.
- Borsa Gedeon (Hg.) 1996. *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)*, (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Band 21), Köln–Weimar–Wien.
- Bösze Péter (szerk.) 2009. *A magyar orvosi nyelv tankönyve*, Budapest.
- Freyer, Michael 1997. Verlauf der Einfuehrung medizinisch-naturwissenschaftlicher Lehrinhalte. In: *Sudhoffs Archiv*. Band 81, 227–234.
- Freyer, Michael – Keil, Gundolf 1997. *Geschichte des medizinisch-naturkundlichen Unterrichts*. Fürth.
- Hienz, Hermann A. (Hg.) 2000. *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen: H-J*. Band VII, Köln.
- Huttman, Arnold 2000. *Über einige Aspekte des Buches Sanitatis studium... (Kronstadt 1551) von Paulus Kyr*. In: Huttman 2000: 168–175.
- Huttman, Arnold 2000. *Medizin im alten Siebenbürgen – Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen*. Herausgegeben von Robert Offner unter Mitarbeit von Heinz Heltmann, Hansgeorg von Killyen und Georg Huttman mit einem Beitrag von Georg Huttman über Leben und Werk von Arnold Huttman, Hora Verlag Hermannstadt / Sibiu.
- Hubert Ildikó 2009. Pauschner Sebestyén (Lőcse, 1490 és 1495 között – Nagyszében? 1534). In: Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon középkor és kora újkor*. IX. kötet, Budapest.

- Heltmann, Heinz – Offner, Robert 2015. *Das vierte Buch – Tiere und Pflanzen, Sozialkunde, Anatomie und Krankheitslehre*. (Előkészületben).
- Hubert Ildikó 1983. Erdélyi humanisták bejegyzései Brunfels Herbáriuma. *Irodalomtörténeti Közlemények* 87/6: 660–665.
- Kapronczay Károly – Kapronczay Katalin (szerk.) 2013. *Pro Nonagesimo. Tanulmányok Schultheisz Emil Professzor 90. születésnapjára*, Budapest.
- Keil, Gundolf 1995. *Analysen zu Grundlagen und Verlauf kultureller Etablierungsprozesse* (Band 1); Bibliographien und Übersichten zur Geschichte des Medizin-/Biologie-Unterrichts (Band 2), Passau.
- Kőszeghy Péter 2003. Brenner, Martin (Beszterce, 1520 e.–Nagyseben, 1553). In: Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon középkor és kora újkor*. I. kötet, Budapest, 446–447.
- Köpeczi Béla (Hg.) 1990. *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest.
- Kyr, Paulus Dr. 2010. *Gesundheit ist ein köstlich Ding*. Ein ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzter und mit zeitgenössischen Bildern versehener und kommentierter Nachdruck des Gesundheitslehrbuches des Kronstädter Arztes Paulus Kyr – Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum item alimentorum vires breviter et ordine alphabetico positae (Corona 1551), herausgegeben von Robert Offner, Schiller Verlag Hermannstadt, Bonn.
- Leonhardt, Jürgen 1997. Melanchthon als Verfasser von Lehrbüchern. In: Leonhardt 1997: 13–35.
- Leonhardt, Jürgen (Hg.) 1997. *Melanchthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts*. Begleitband zur Ausstellung im Kulturhistorischen Museum Rostock 25. April bis 13. Juli 1997, Serie: Rostocker Studien zur Kulturwissenschaft 1, Rostock.
- Magyar László András 2010. Stellenwert des Sanitatis studium im medizinischen Schrifttum seiner Zeit. In: Paulus Kyr 2010: 21–31.
- Magyar László András 2009. *Az európai orvosi nyelv története*. In: Bősze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*, Budapest, 73.
- Magyar László András 2003. Jordán Tamás (1539–1585). In: Kapronczay Károly – Vizi Szilveszter: *Híres magyar orvosok*. IV. kötet, Budapest, 23–28.
- Magyar László András 2005. Jordán Tamás (Kolozsvár 1539–Brünn, 1585 febr. 6.). In: Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon középkor és kora újkor*. IV. kötet, Budapest, 489–490.
- Magyar László András 2012. *A jó életnek módja. Görög diététika*. Budapest.
- Münster László 1969. A ferrarai egyetem és orvosi karának anyakora a 15. és 16. században. *Orvosi Hetilap* 6.
- Münster, Ladislao 1968. Die Universität zu Ferrara und die Blütezeit ihrer Medizinschule im 15. und 16. Jahrhundert. In: Die Grüenthal Waage GmbH, Stolberg, 1. Auflage, Band 7, Heft 2: 50–60.
- Offner, Robert 2000. Ärzte am siebenbürgischen Fürstenhof im 16. Jahrhundert. In: Huttmann 2000: 176–215.
- Offner, Robert 2009. Ein bisher unbekannter Brief des siebenbürgischen Arztes Johannes Hertelius an den flämischen Botaniker Carolus Clusius vom 8. Februar 1593. *Orvostörténeti Közlemények / Communicationes de Historia Artis Medicinae* 206–209: 225–242.
- Offner, Robert 2010. Beschreibung Ungarns und Siebenbürgens in der Geographia von Claudius Ptolemäus Geographia, herausgegeben 1596 von Giovanni Antonio Magini. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 33/104, JHeft 2: 193–217.
- Offner, Robert 2014. Johannes Saltzmann, der Stadtarzt von Hermannstadt, ließ 1510 in Wien seine Pest-Ordnung drucken. *Kaleidoscope, Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* 2/2. *Journal of History of Culture, Science and Medicine* 2.
- Offner, Robert 2010. Kronstadt, der Stadtarzt Paulus Kyr und Ferrara. In: Paulus Kyr 2010: 9–20.
- Offner, Robert 2011. Ein Buch gegen den Schwarzen Tod. Vor 500 Jahren erschien die Pest-Ordnung des Hermannstädter Stadtarztes Johannes Saltzmann. *Siebenbürgische Zeitung* 1: 10.
- Offner, Robert 2013. Medizinischer Wissenstransfer nach Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit durch Auslandsstudium und Zuwanderung von Ärzten. *Orvostörténeti Közlemények / Communicationes de Historia Artis Medicinae* 222–225: 19–42.
- Offner, Robert 2015. Zwei wenig bekannte Wiener Medizinprofessoren siebenbürgisch-sächsischer Herkunft: Ladislaus Stuff (1570†) und Michael Hager (1795–1866). *Orvostörténeti Közlemények* (előkészületben).
- Péter Szabolcs 2010. *Kyrs Gesundheitslehrbuch aus heutiger Sicht*, in: Paulus Kyr (2010), 32–42.
- Révész Béla 1910. Sebastian Pauschner, ein siebenbürgisch-sächsischer Arzt des 16. Jahrhunderts. *Archiv für Geschichte der Medizin* 4/11: 282–311.
- Rittmann, Alexander 1869. *Culturgeschichtliche Abhandlungen über die Reformation der Heilkunst*. I. Heft, Teil B: Thomas Jordanus von Klausenburg 1540–1584, Brünn 1869.
- RMNY, RMK = Gedeon Borsa (Hg.) 1996. *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)* (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Band 21), Köln–Weimar–Wien.
- Rother, Christian 2002. *Siebenbürgen und der Buchdruck im 16. Jahrhundert. Mit einer Bibliographie „Siebenbürgen und der Buchdruck“*, Wiesbaden.
- Saltzmann, Johannes 1510. *De praeservatione a pestilentia et ipsius cura opusculum non minus utile quam necessarium ad communem hominem utilitatem accuratissime elucubratum*. Wien.
- Schnurrer, Ludwig 1986. Dr. med. Wilhelm Mögling aus Tübingen (kb. 1526–1565). Lebensbild eines Rothenburger Stadtarztes im 16. Jahrhundert. In: *Die Linde, Beilage zum Fränkischen Anzeiger für Geschichte und Heimatkunde von Rothenburg/Tbr. Stadt und Land, Rothenburg ob der Tauber* 9/68: 66–71.
- Seidner, Melitta 2005. Die studia humanitatis im Fächerkanon der humanistischen Bildungsanstalt Schola Coronensis. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 28 Heft 2: 190–194.
- Spielmann József 1976. *A közjó szolgálatában. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest.
- Stoica, Răzvan 1997. Poetische Geschichtsschreibung aus Johannes Lebls Feder. In: Joachim Wittstock / Stefan Sienerth 1997: 149–154.
- Sylvester, János 1541. *Űj-Szövetség*. Sárvárújsziget.
- Szabó T., Attila 2010. *Váradi Lencsés György (1530–1593) Egész orvosságról való könyv, azaz Ars medica* című könyvének tartalomjegyzéke és mutatói, mint a XVI. századi magyar orvosi nyelv kincsestára. *Magyar Orvosi Nyelv* 10: 27–41.
- Szabó Miklós – Tonk Sándor 1992. *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, (Fontes rerum scholasticarum IV), Szeged.
- Tonk Sándor 1979. *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest.
- Török Zsolt Győző 2015. Grundzüge der Weltbeschreibung: Einführung zu einem Kosmographie-Lehrbuch der Spätrenaissance. In: Johannes Honterus 2015 (előkészületben).
- Varjas, Béla 1943. *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Kolozsvár.
- Waczulik, Margit (szerk.) 1984. *A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVIII. század*, Budapest.
- Wittstock, Joachim – Sienerth, Stefan (Hgg.) 1997. *Die deutsche Literatur Siebenbürgens von den Anfängen bis 1848*. I. Halbband: Mittelalter, Humanismus und Barock, München.
- Wittstock, Joachim: 1997. Deutsche Sprache und Literatur im Rahmen der Sozial- und Kulturgeschichte Siebenbürgens. In: Joachim Wittstock–Stefan Sienerth 1997: 13–17; 77–80.